

Blagoje Kablar

SNABDIJEVANJE, RAZMJENA I TRAMPA U ZIMU I PROLJEĆE 1942. U FOČI

Krajem 1941. i početkom 1942. godine pod dejstvom prve i druge neprijateljske ofanzive partizani su izgubili velike dijelove slobodne teritorije, stvorene u toku ustanka 1941. Pod dejstvom tih ofanziva takođe su izgubljena plodna područja i važne saobraćajne veze, koje su povezivale slobodnu teritoriju. Radi lakše odbrane još preostalih dijelova slobodne teritorije, partizanske snage su se povlačile pred dobro naoružanim neprijateljskim i kvislinškim snagama u brdovite i teško pristupačne krajeve. Na taj način su se glavne partizanske snage poslije tih ofanziva našle u vrlo pasivnim i neplodnim krajevima, što će partizanskom rukovodstvu stvoriti vrlo težak problem ishrane vojske i stanovništva u zimu i proljeće 1942. godine. U tim uslovima, pod dejstvom proleterskih, crnogorskih i mještanskih jedinica početkom 1942. stvorena je jedna nova kompaktna slobodna teritorija na graničnom području između Bosne i Hercegovine, Crne Gore i Sandžaka sa centrom u oslobođenoj Foči, koju su 20. januara 1942. oslobodile jedinice Durmitorskog NOP odreda, protjeravši četnike, kako iz Foče tako i iz ostalih mjesta gornjeg Podrinja.

Foča i njena okolina sa užim i širim područjem spadali su i prije rata, za vrijeme stare Jugoslavije, u kategoriju najzaostalijih i najpasivnijih krajeva, vjerovatno u cijeloj našoj zemlji. Smještena u gornjem toku rijeke Drine, na obroncima Zelengore, Maglića i Vučeva, lišena industrije i saobraćajnih veza, živjela je od zanatstva i uvoza, kao i od ekstenzivne poljoprivrede. Kao planinska zemlja bila je bogata šumom, najviše lišćarima i četinarima, ali industrija nije imala, jer nije imala saobraćaja ni saobraćajnih veza, koje su potrebne industriji i njenom prosperitetu. Ono što su neka preduzeća sa strane eksploatisala po okolnim planinama Foče to je izvoženo za obradu rijekama Tarom i Drinom u druga mjesta daleko od Foče. Glavno saobraćajno sredstvo, još od starih vremena, koje je Foču povezivalo sa ostalim industrijskim i trgovačkim centrima bio je konjski karavanski prenos sve do 1939. godine, kada je izgrađena željeznička pruga Ustiprača — Foča, čak ni tada karavanski saobraćaj nije potpuno prestao da radi. On se na relaciji Sarajevo — Foča održao sve do 1941. godine.

Poslije okupacije Jugoslavije od strane fašista 1941, Foča je doživjela strašnu pljačku i dramatične događaje, što je rijetko koje mjesto doživjelo u našoj zemlji. Nju su prvo opljačkali okupatori,

Nijemci i Italijani, pljačkajući uglavnom državna i vojna slagališta i druge magazine ukoliko su za njih bili od interesa. Kasnije su pljačku nastavili ustaše, pljačkajući prije svega srpsku imovinu, kako u samom gradu tako i na selu, i vršeći razne druge zločine, kao što su ubistva, deportacija i odvođenje u logore smrti. Iza ustaša su došli četnici i cijeloj prethodnoj nesreći dali svoj epilog vršeći masovne pokolje, kao osvetu nad muslimanskim življem, paleći i pljačkajući muslimansku imovinu. Tako je Foča, za vrijeme devetomjesečnih strahota bila toliko iscrpljena i opustošena, da je i ono malo stanovništva što ga je ostalo u gradu i što nije pobjeglo, ili što je kasnije pristizalo usljed ofanziva i ratnih pustošenja, dolazilo kao izbjeglice bez kuće i imovine, bilo došlo na ivicu umiranja od gladi. Poslije svih tih teških dana, kada su 20. januara 1942. došli partizani, Foča je doživjela slobodu, a odmah istog dana je na zboru građana izabran Gradski NOO od 9 članova, za čijeg je predsjednika izabran Gávro Vuković, radnik — stolar z Foče¹). Pored toga, uspostavljena je i komanda mjesta. Za komandanta mjesta je postavljen Novica Šekarić, službenik iz Foče, koji je i ranije držao vezu sa partizanima. Tri dana kasnije u Foču su stigli i drugi dijelovi Durmitorskog odreda sa komandantom Obradom Cicmilom, koji je sjutradan, 24. januara, održao sastanak sa Gradskim NOO-om i dao mu izvjesna uputstva za prve početke rada. Osim toga, preduzete su i druge mjere za formiranje seoskih NOO-a na fočanskom području. Za izvršenje tih zadataka bile su formirane ekipe od političkih radnika i aktivista, koji su, pored sprovođenja izbora, radili i na objašnjavanju političkog smisla narodnooslobodilačke borbe. Uz ovaj zadatak, ekipe su preko izabраниh odbornika radile i na prikupljanju dobrovoljnih priloga za ishranu vojske i stanovništva. 24. januara u Foču je stigao Šesti bataljon Prve proleterske brigade, zajedno sa Mošom Pijade koji je bio poslan da pripremi smještaj za Vrhovni štab. Sjutradan, 25. januara, u Foču je stigao i Vrhovni štab zajedno sa drugom Titom, i bio je smješten u hotelu »Gerstlu« odmah do zgrade stare fočanske opštine, u kojoj su već radili Gradski NOO i Komanda mjesta. 26. januara neke jedinice Durmitorskog odreda poslone su iz Foče prema Goraždu, a drugi dijelovi prema Kalinoviku i Trnovu²). Vrhovni štab je tada, pored ostalih zadataka, preduzeo dalju izgradnju vlasti i pozadine u oslobođenoj Foči i ostalim područjima, koja su tada oslobođena i formirana kao nova jedinstvena teritorija. S obzirom na dosta tešku situaciju u snabdijevanju vojske i stanovništva, morala se pokloniti puna pažnja izgradnji narodne vlasti i sa velikom ozbiljnošću prići učvršćivanju pozadine i širokih narodnih masa da bi se prebrodila nastupljena klima osjeke nekih dijelova ustanka i postigao konačan obračun sa okupatorima i njihovim pomagačima. Iskustva stečena u početku ustanka, mada su bila značajna i velika, nisu više odgovarala sadašnjim uslovima, pa ih je kao takva trebalo prevazići i izgrađivati nove i prihvatljivije zadatke. Stoga je Vrhovni štab po ulasku u Foču naredio da se izvrši pregled i popis svih radnji i životnih namirnica koje su pronađene u Foči i sve je to stavio pod strogu kontrolu vlasti. Da bi se zavela potpuna kontrola i nadzor trošenja namirnica i ostalih artikala, Vr-

hovni štab je tih dana formirao Glavnu intendanturu, koja će voditi brigu o nabavci i snabdijevanju vojske i stanovništva³). Zatečena roba iz trgovačkih radnji i četničkih magazina popisana je i prebačena u novoformirane magazine i stavljena pod kontrolu Glavne intendanture i Komande mjesta. Slično mjerama koje su sprovedene u Foči postupljeno je i u Goraždu, gdje je poslan član Vrhovnog štaba koji je pregledao i popisao sve što je zatečeno u gradu poslije istjerivanja četnika, o čemu je pismeno izvijetio Vrhovni štab 3. februara 1942.⁴). Iz prvih dana rada Gradskog NOO-a u Foči sačuvao nam se jedan izvještaj koji je upućen Vrhovnom štabu o izvršenim zadacima počev od oslobođenja Foče 20. januara pa do 14. februara. Iz izvještaja se vidi da je to bio bogat i intenzivan rad Gradskog NOO-a i da je zato kratko vrijeme formirano 10 radionica sa određenim brojem radnika, koji svakog dana rade i proizvode za vojsku. Osim radionica u izvještaju se navodi da je formiran i jedan vozarski eskadron sa 10 pari konja i dvije pekarske radnje koje dnevno proizvode 1.100 hljebova za ishranu vojske, naroda i radnika⁵). Osim toga, Gradski NOO je imao i druge zadatke, koje mu je prema potrebi davao Vrhovni štab i Komanda mjesta. Tako je Komandi mjesta i Gradskom NOO-u 1. februara naređeno da do 12 sati 3. februara pripreme smještaj za 100 bolesnih partizana, u zajednici sa doktorom Mikićem. U naređenju tada nije rečeno o kakvim se bolesnicima radi, ali je dobro poznato da su 3. februara 1942. poslije podne u Foču počeli pristizati borci Prve proleterske brigade, koji su prilikom čuvenog marša promrzli na planini Igmanu. U Foču je stiglo oko 170 boraca koji su u »Igmanskoj bolnici« liječeni nekoliko mjeseci⁶). S obzirom na tako teško stanje, kakvo je zatečeno u novooslobođenim krajevima koje je neprijatelj bio rastočio, zakrvio i uništio sprovodeći svoje okupatorske ciljeve i interese, i Vrhovni štab i NOO-i i Komanda mjesta imali su pune ruke posla. Tu se, prije svega, postavljalo pitanje sposobnosti i visine mjesnih organa vlasti i pozadinskih službi da uspješno izvršavaju i sprovode tako delikatne zadatke u vrlo složenim i surovim ratnim uslovima. Kad to imamo u vidu, onda nam izgleda logična mjera reorganizacije i kadrovske promjene koju je Vrhovni štab izvršio polovinom februara u Gradskom NOO-u i Komandi mjesta u Foči. Tom prilikom za komandanta mjesta postavljen je Mitar Bakić, a za predsjednika Gradskog NOO-a Novica Šekarić. Bivši predsjednik Gavro Vuković ostao je na dužnosti potpredsjednika⁷). Uslovi borbe kako ih je okupator i tih dana stalno nametao tražili su da se stvaraju revolucionarni organi vlasti, koji će služiti revoluciji i širiti njenu bazu i oslonac u pozadini, boriti se protiv eksploatacije i pljačke okupatora i njegovih pomagača. Situacija u snabdijevanju i shvatanju narodne borbe mnogo se već bila izmijenila od one u prvim danima ustanka, jer dotadašnje partizanske jedinice nisu imale tako izgrađene snabdjevačke aparate i organizovano snabdijevanje, a okupator, koji se na to okomio, upravo je pljačku, paljenje i razaranje privrede smatrao jednim od najefikasnijih sredstava protiv ustaničkih masa i narodne borbe. Stoga je Komanda mjesta u Foči, poslije personalne promjene, kad je za komandanta postavljen Mitar Bakić, preduzela

značajne mjere, zajedno sa NOO-ima i vojnom intendanturom, da kod naroda oživi privredu, trampu i trgovinu. U vezi s tim sačuvan je jedan važan dokument iz polovine februara 1942. godine. Taj dokument, upućen NOO-u sela Prijakovići u Slatini nedaleko od Foče, daje uputstvo kako treba raditi na postavljenom zadatku. Tim uputstvom obavještava se NOO kako će se vršiti trampa sa seljacima za duvan i rakiju, čime raspolaže vojna intendatura u Foči. Trampa će se vršiti za žito i druge životne namirnice koje su neophodne za ishranu boračkih jedinica. U uputstvu je potpuno obrazložen i paritet trampe, koja će se vršiti svakog dana kod Komande mjesta u Foči. Opis pariteta koji je u pomenutom uputstvu naveden izgleda ovako:

»1 kg rakije	3	kg žita
„	2½	čistog mesa
„	5	kg mesa žive vage
„	6	kg krompira
„	2½	kg graha
„	3	kg crnog luka
„	2½	kg belog luka
1½ kg „	1	kg kajmaka
1 kg duvana	7	kg žita
„	5	kg čistog mesa
„	10	kg mesa žive vage
„	13	kg žive vage (mesa?)
„	7	kg crnog luka
„	5	kg belog luka
„	5	kg graha
„	2	kg kajmaka«.

Osim rada na organizaciji i sprovođenju trampe za artikle kojima je glavna intendatura raspolagala, Komanda mjesta je nastojala da se otvori pijaca u Foči na koju će seljaci donositi svoje proizvode i vršiti prodaju i trgovinu u pijačne dane kako je i prije bilo rađeno. Seljaci su pozivani da slobodno donose svoje poroizvode, a da će im u tom smislu Komanda mjesta pružiti punu bezbjednost i podršku. U dokumentu se dalje navodi da obavljanje i razvijanje trgovine vraća uzajamno povjerenje među narodima, koje su pljačkaški i pokvareni elementi nastojali da zakrve i razjedine i da na taj način sebi osiguraju nesmetanu pljačku. U vezi s tim se navodi da će Komanda mjesta ubuduće spriječiti svaku nesavjesnu trgovinu i špekulaciju, koju bi pokušali da vrše tuđi i neprijateljski elementi, a od seljaka se traži da joj u tom poslu pomognu. Narodnooslobodilačkim odborima je naređeno da seljacima u svojim mjestima objasne potrebu trgovine kako bi svoje proizvode u mesu, žitu, sijenu, siru i voću mogli da donose na pijacu⁸⁾.

Prema zadacima i obavezama koji su ovim dokumentom postavljeni NOO-ima vidi se da je Komanda mjesta nastojala da što je moguće bolje i sigurnije riješi teškoće u snabdijevanju i ishrani vojske i stanovništva. Prema dosadašnjem ispitivanju, nastojanje da se spro-

vede organizacija trgovine i prodaje na tržištu u Foči nije bilo tako uspješno. Teškoće u ostvarivanju toga zadatka bile su prije svega u tome što je Foča i njena okolina u proizvodnji žitarica i artikala prehrane, kao siromašan kraj, vrlo slabo stajala. S druge strane, Foča je tada bila razorena i opljačkana, tako da se teško moglo naći viškova za tržište i kod najbogatijih porodica. U kakvim se teškoćama, u vezi s tim, nalazila vojna intendatura i Komanda mjesta vidi se iz jednog drugog dokumenta, pisanog 25. februara NOO-u Slatina, u kome se ističe da je Komanda mjesta 15. februara uputila naredbu svim NOO-ima na teritoriji Fočanskog sreza s napomenom da je svako selo dužno nedjeljno da dade za vojsku po jedno goveče u težini od 60 kilograma ili odgovarajuću količinu ovčijeg mesa i da svaka kuća da nedjeljno po 2 kg žita. Budući da NOO-i nisu postupili po toj naredbi, Komanda mjesta ističe da je takav rad NOO-a ravan izdaji prema narodnooslobodilačkoj borbi i da će zbog toga Komanda mjesta biti prinuđena da preduzme najenergičnije mjere protiv pojedinih članova NOO-a zbog njihovog nesavjesnog rada. Dalje se u tom dokumentu navodi da bi se ova naredba, kao i neke ranije naredbe od 15. februara sprovele u život, da će Komanda mjesta dodijeliti NOO-a po 2 ili 3 partizana koji će im pomagati u vršenju potrebnih dužnosti, a za ona lica koja ne budu savjesno vršila svoje dužnosti da će odgovarati po ratnim vojnim zakonima⁹⁾. Iz svega ovog proizlazi da je Komanda mjesta u Foči 1942. imala vrlo složene zadatke — i da se osim vođenja brige o bezbjednosti mjesta, kontrole kretanja, izdavanja raznih dozvola i propusnica za kretanje u pozadini, brinula i za snabdijevanje i organizaciju privrede, za borbu protiv narodnih neprijatelja, za snabdijevanje vojnih bolnica i kontrolu rada i proizvodnje u fočanskim radionicama. U energičnom radu Komande mjesta, kako je ispoljen 1942. u Foči, možda kao jedinstven slučaj u cijeloj Jugoslaviji, obezbijedena je puna aktivnost NOO-a u vršenju snabdijevanja i rada u pozadini. Poslije izvršenja svih tih zadataka Komanda mjesat je u zajednici sa Gradskim NOO-om u Foči formirala jednu snabdjevačku ekipu od 8 ljudi, čiji je zadatak bio da odlazi u sela i da vrši trampu i prikupljanje životnih namirnica za ishranu vojske i stanovništva. Članovi ekipe su dobili pismene dozvole u kojima je naznačeno kakvi su njihovi zadaci na terenu, a narodne i vojne vlasti su zamoljene da im po potrebi izlaze u susret i pomognu u izvršenju njihovih zadataka. Pri odlasku na selo, po spisku bi primali robu iz magazina Glavne intendature, uz dokumentat sa pismeno naznačenim paritetom prema kome treba da se vrši razmjena i trampa za duvan i rakiju. Za alatljike i za druge poljoprivredne industrijske proizvode pravljene su spiskovi cijena, ali se roba nije smjela prodavati za novac, nego samo vršiti razmjena za životne namirnice, za koje su takođe bile određene cijene da bi se lakše mogla obračunavati razmjena. Prema kazivanju jednog od članova te ekipe, Stefana Grujičića, koji je dobio zadatak da vrši trampu i razmjenu u području Čelebića, jednom od najudaljenijih krajeva od Foče, bilo mu je određeno sjedište na granici Crne Gore i Sandžaka u selu Vranovini, gdje se nalazio kao neki sabirački punkt životnih namirnica. Taj punkt je tu radio cijelo

vrijeme u zimu i proljeće sve do mjeseca maja 1942. Grujičić kaže da su mu, kad bi polazio na teren, Glavna intendantura i Gradski NOO pripremali robu koju je trebalo da ponese. Roba je popisivana u duplim spiskovima po količini i cijeni. Jedan spisak je on nosio sa sobom, a drugi bi potpisivao i ostavljao u Glavnoj intendanturi. Poslije toga bi robu natovarao na konje i krenuo na put. Na teren se nosila: rakija i duvan, zatim industrijsko-poljoprivredni proizvodi: kose, raonici, srpovi, ekseri, lopate, motike, krampe, testere, lanci, razno kućno posuđe i boje za vunene i prtene seljačke proizvode, onda brave i baglame kao i drugi predmeti i alati. Za vršenje razmjene morao je da vodi knjigu u kojoj bi vodio popis trampe i razmjene, radi kontrole i uvida rada, koju je sprovodila vojna intendantura i Gradski NOO. U selu u kome je bio smješten prikupljački punkt seoski NOO je pripremao smještaj za razmjenu i čuvanje robe, a uz pomoć odbornika stalno je vršena trampa i razmjena iz velikog broja dosta bogatih planinskih sela od Čelebića, Sandžaka i granice Crne Gore. Vezu sa Fočom punkt je držao preko telefonskih linija, koja je bila uspostavljena od Foče do Komande mjesta u Čelebićima. Životne namirnice su transportovane za Foču odmah čim bi bila završena trampa i razmjena: odbornici bi doveli konje, potovarili namirnice i krenuli za Foču. Po dolasku u Foču roba je primana i predavana u Glavnoj intendanturi, prethodno izmjerena na kantar, pa bi onda predstavnici magazina potpisali prijem i spravili primitke izdate i primljene robe, poslije čega je preuzimana druga roba za transport na selo. To je bio jedini put na području Foče 1942. godine gdje je stalno vršena trampa i razmjena na jednom mjestu. Ostale snabdjevačke ekipe vršile su razmjenu obilaskom pojedinih sela; poslije završenih poslova vraćale bi se u Foču da predaju namirnice, a onda bi opet odlazile na druga mjesta.

Negdje polovinom februara 1942. objavljeni su čuveni »Fočanski propisi«, koji su na bazi demokratije izvršili potrebnu reorganizaciju i političko sređivanje NOO. Oni su razradili političke nadležnosti i funkcije narodne vlasti u sudskom i privrednom pitanju, kao i regulisanje rada i bezbjednosti u pozadini, snabdijevanju vojske, izbjeglica i stanovništva, stavrajući narodnooslobodilačke fondove i prikupljajući od naroda priloge u novcu i hrani, odjeći, obući i drugim materijalnim dobrima. Prema tim zadacima NOO su po potrebi mogli da vrše rekviziciju od naroda i od imućnih građana, a od narodnih neprijatelja je vršena konfiskacija imovine na osnovu rješenja vojnih sudova. Fočanski propisi su sproveli niz značajnih revolucionarnih mjera koje su sprečavale da se okupatori snabdijevaju sa olobođenih područja, radeći ujedno i na ujedinjavanju narodnih masa, za podršku NOB-e protiv okupatora i njegovih pomagača. Osim toga, sproveden je niz ostalih značajnih mjera za izgradnju novog društvenog sistema i poretka koje su primjenjivane kroz cijelo vrijeme rata i poslijeratne izgradnje. Iza toga je dalje rađeno na izgradnji NOO-a. Stvoreni su sreski NOO-i, koji predstavljaju viši stepen narodne vlasti. 11. marta 1942. osnovan je Sreski NOO za Foču na skupštini kojoj je prisustvovalo 170 delegata sa područja fočanskog sreza¹⁰⁾, a slijedećih dana marta mjeseca održane su i na

drugim mjestima konferencije za izbor sreskih NOO: u Goraždu, Čajniču, Trnovu i drugim područjima, gdje su sprovedena načela Fočanskih propisa. U Foči je 12. marta održana sjednica užeg sreskog NOO-a, u koju je bilo izabrano 7 odbornika. Za predsjednika je izabran Milan Milanović, zemljoradnik iz okoline Foče, a za sekretara Boro Tošović, student prava iz Foče i tadašnji sekretar partijske organizacije u Foči. Na prvoj sjednici užeg odbora izvršena je i podjela dužnosti novih odbornika. Predsjednik sreza i još jedan odbornik zaduženi su za ishranu vojske i stanovništva, sekretar za politički rad i druge poslove u pozadini, potpredsjednik sa još jednim odbornikom za kontrolu rada NOO-a. Od ostala dva odbornika jedan je zadužen za poljoprivredu, a drugi za ekonomat¹¹). Na području fočanskog sreza osnovana su 92 seoska, 10 opštinskih i 1 gradski NOO. Ukupan broj odbornika izabranih u te odbore iznosio je 436 ljudi. Po nacionalnom sastavu od toga je bilo 307 Srba i 129 Muslimana, a po socijalnom sastavu 220 siromašnih seljaka, 140 srednjih seljaka, 41 imućni seljak, 24 radnika, 9 zanatlija i 2 intelektualca¹²). Iz bilježnice Bore Tošovića, tadašnjeg sekretara sreza, kojom Muzej u Foči raspolaže, vidi se da je situacija u pogledu ishrane i snabdijevanja bila vrlo teška zbog nedostatka životnih namirnica. Jedna komisija je u februaru obilazila gradsko stanovništvo Foče posjetila je u gradu 4 kvarta i ustanovila vrlo teško stanje ishrane; kod velikog dijela stanovništva bilo je dosta i gladi. Tako je pregledom ustanovljeno da u kvartu Gornje Polje, u kome se nalaze 292 porodice sa 1.286 žitelja, hrane ima samo 18 porodica za nekoliko mjeseci. U kvartu Čerezluk i Čohodor mahala komisija je pronašla 181 porodicu sa 832 stanovnika, od čega su samo 24 porodice imale nešto hrane. U kvartu Aladža i Ljubović pronađeno je 138 porodica sa 556 stanovnika, od kojih je jedan dio imao nešto hrane, ali i tu je bila vrlo teška situacija. U kvartu Donje Polje i Međurječje konstatovano je 1.532 stanovnika, bez podataka o broju porodica, ali se i tu navodi ista situacija, kao u drugim kvartovima. Nakon toga što je ustanovljeno pregledom u navedenim kvartovima, u bilježnici je izveden i sumaran pregled navedenih podataka, koji izgleda ovako: svega porodica: 963, stanovnika: 4.047. Od toga broja već primaju hranu — 1.844, dok je od ostalih 2.196 vrlo mali broj koji imaju hrane. Od gore navedenog broja stanovništva koje je tada živjelo u Foči bio je i jedan broj zaposlenih, oko 339, a bez posla 353¹³). Kao što se vidi, problem ishrane bio je veoma težak. Od početka je bio zaveden način centralizacije i racionalnog iskorištavanja raspoloživih sredstava. Najviše je nedostajalo žitarica, kao najvažnijeg artikla za proizvodnju hljeba. Tada su NOO-i i organi snabdijevanja pristupili proizvodnji kruškova hljeba. Po planinskim selima u okolini Foče nalazilo se dosta suvih divljih krušaka, koje su u velikim količinama prikupljane putem trampe i razmjene za duvan i rakiju, a ponekad i za druge artikle, a davane su i kao dobrovoljni prilozi za NOF. Da bi se kruške mogle samljeti u vodenicama, stavljane su u pekare i zagrijavane da se dobro prosuše, a onda bi se nosile u vodenice potočarke u Dragočavi i u parni mlin nedaleko od Foče na Brodu¹⁴). Tu su se kruške mljele i pripremalo se kruškovo brašno

od koga se miješanjem sa malim procentom ječmenog brašna pekao kruškov hljeb za potrebe vojske i stanovništva u zimu i proljeće 1942. godine u Foči. NOO-i su izvršili popis cijelog stanovništva i po ustanovljenim spiskovima davali namirnice za narodne kuhinje za ishranu siromašnog stanovništva. Snabdijevanje bolnica, za koje je osim hljeba i drugih artikala nabavljano i voće: orasi, suve šljive i jabuke, najviše je vršeno za novac. Tada su se u Foči nalazile dvije bolnice: »Igmanska« u kojoj su liječeni premrzli igmanci i takozvana Južna bolnica u kojoj su liječeni ostali partizanski ranjenici i narod. Ove dvije bolnice su 1942. godine snabdijevane od marta mjeseca mlijekom koje je obezbjeđivano od krava zarobljenih 3. i 4. marta 1942. godine, kada je oslobođena Kalinovička Župa pod dejstvom partizanskih jedinica. Tada je u Foču dopremljen ooko 25 muzovnih krava, od kojih je obezbjeđivano mlijeko za ove bolnice.

Foča je, kao siromašan kraj, bez industrije i sa slabom privredom, u početku rata mnogo opljačkana, u ovo vrijeme doživljavala takav ratni napor, gdje se radilo na poduzimanju i izgrađivanju borbenih ratnih zadataka koji su se odnosili na cijelu Jugoslaviju. Naravno da je u tom momentu bilo najznačajnije raditi na obezbjeđivanju i snabdijevanju vojnih potreba, pa je stoga i ulagan najveći napor na podizanju i izgradnji radionica koje su imale zadatak da proizvode za potrebe vojnih jedinica. Iz pomenutog izvještaja Gradskog NOO-a od 14. februara vidi se da je među prvim zadacima bilo formiranje vojnih radionica. U tom izvještaju se navodi da je od formiranja do 14. februara organizovano 10 radionica sa 250 radnika, koje za vojsku proizvode. Dalje se navodi kakvi su proizvodni kapaciteti pojedinih radionica, koja je količina do tada proizvedene robe i kakav je način ishrane radnika¹⁵). Kasnije su te radionice proširivane i dopunjavane novom radnom snagom. Iz spomenute bilježnice Bore Tošovića, saznajemo da je već krajem februara bilo zaposleno 339 radnika¹⁶). Prema dosadašnjim istraživanjima izgleda da je jedna od najjačih radionica u Foči 1942. bila krojačka radionica, koja je imala preko 100 zaposlenih radnika, a bila je smještena u centru grada. Ta radionica se dijelila na dva odjeljenja, i to na muško odjeljenje sa 58 radnika gdje su proizvođena i popravljena muška odijela, i na žensko odjeljenje sa 52 radnice, gdje je proizvođeno i popravljano rublje. Mašine i alat za tu radionicu obezbijedili su sami radnici. Sirovine su nabavljene konfiskacijom sakrivene trgovačke robe, koja nije bila predana u zajednički magazin Glavne intendature, dok je jedna manja količina pronađena u nekim magazinima i u duvanskoj stanici, gdje je bilo dosta duvana, jute i drugog materijala¹⁷).

Na Brodu kod Foče organizovana je mehaničarska radionica, koja je nekada bila vlasništvo firme »Varde«, samo što je ona za vrijeme ustaške i četničke vlasti bila zapuštena. Od alata radionica je imala: dva drebanka, jednu hobl-mašinu, jednu manju lokomobilu koja je pokretala strojeve i jedan parni mlin, u kome su 1942. punjeni akumulatori za radio-aparate. Tu je bilo još dosta manjih prostijih i složenijih sprava i alatljika. Kad su Foču oslobodili partizani, Vrhovni štab je na Brod poslao jednu grupu svojih ljudi iz

Prve proleterske brigade, sa zadatkom da se organizuje rad u toj radionici za potrebe partizana. Za šefa radionice određen je Milan Radovanović, a za komesara neki Ilić. U radionicu je prikupljeno oko 50 radnika. U njoj je vršena opravka oružja i voznog parka. Tu su bile dvije šumske lokomotive, a kamiona i drugih vozila bilo je blizu 20 komada. Uz tu radionicu su radnici izgradili parionicu u kojoj su parene skije i krplje. Posebno je bila napravljena pariona za parenje odijela i rublja i kupatilo za vojsku. Zagrijavanje vode vršeno je pomoću pare iz lokomobile, odakle je voda išla na tuševe pod sopstvenim pritiskom. Uza samu zgradu radionice bila je izgrađena jedna prostorija u kojoj je bio smješten mlin, koji je radio na pogon preko tarnsmisije od lokomobile. Mlin je mlio razne vrste žitarica, a najviše ovas i divlje suve kruške, od čega je pravljen hljeb za vojsku. Osim opravke oružja i vozila u ovoj radionici je, prvi put poslije Užica, izrađivana jedna vrsta ručnih bombi sa drškom koje je konstruisao Sreten Penezić, brat Slobodana Penezića. Bombe su pravljene od željeznih cijevi, koje su pribavljane od ograde raznih ustanova: željezničke stanice i stanice duvana i drugih u Foči. Te cijevi su sječene na dužini od 18—20 cenata, a poprečni promjer im je bio 5 centi. Cijev je sa jedne strane zapušavana metalnom pločom i nitovana švajc-aparatom. U cijev je stavljan eksploziv iz avionskih bombi, a u nedostatku toga i ekrazit i obični dinamit. Sa eksplozivom su još ulagani i komadići željeza, za to naročito sječeni i pripremljeni. Sa spoljne strane na cijevima su pravljene udubljene linije uzduž i poprijeko i na taj način su dobijane kocke na bombi. Kad je bomba bila tako napunjena i obrađena, u nju bi se stavljala drvena ručka, koja je bila probušena, da bi se kroz nju mogla da provuče korda i uspostavi kontakt sa eksplozivom u samoj cijevi. Pri bacanju bombe korda se upaljivala cigaretom ili šibicom¹⁸⁾. Pored toga, u radionici su izrađivani upaljači za cigarete i još neke sitne stvari. U ovoj radionici je izrađena i jedna vjetrenjača, koja je mogla pomoću vjetra da puni akumulatore, u slučaju da partizanske jedinice budu otkinute od naselja i vodenica sa kojima se pune akumulatori. Ova radionica je 1942. snabdijela električnim svjetlom zgradu bivšeg sreskog suda gdje su objavljeni Fočanski propisi i gdje su održavane konferencije i razne druge kulturne priredbe i skupovi. Električna struja je dobivana preko starog automobilskog motora, prerađenog od nafte na ugalj, koji je pogonio dinamom za osvjetljenje zgrade i za kinematografiju.

U Foči je 1942. formiran vozarski eskadron, u čijem sastavu je bilo 6 kamiona, koji su ostali iza ustaških vlasti pri povlačenju. Većina tih kamiona koje su za svoje vrijeme upotrebljavali četnici bila je neispravna. Oni koji su bili ispravni najviše su radili između Broda i Foče na obavljanju raznih usluga i između Foče i Goražda na dovozu životnih namirnica i drugog materijala. Osim kamiona u tom eskadronu je bilo dosta konjske zaprege, oko 10 pari velikih konja, nekadašnje vlasništvo firme »Varda«. Oni su radili na prevozu drva od Broda do Foče i vršili razvoženje po gradu. Ta zaprega je bila smještena u starom Kukavičinom hanu u Foči. Tu se u neposrednoj blizini još nalazilo oko 28 konja samarica, smještenih

na Čečovini u nedovršenoj vojnoj kasarni. Ta komora je bila na raspolaganju snabdjevačkoj ekipi i upotrebljavana je za prenos životnih namirnica sa sela i sijena za konjsku zapregu i za krave koje su takođe bile smještene na Čečovini u nedovršenoj vojnoj kasarni, kao i za 15 konja sedlanika Vrhovnog štaba koji su tu u blizini bili smješteni. Usluge za održavanje konjske zaprege vršila je kovačka radionica, koja je takođe bila formirana prvih dana po oslobođenju Foče. Ova radionica je imala pet radnika, a zadatak joj je bio da pravi potkovice za potkivanje konja Vozarskog eskadrona. Radnici te radionice su po potrebi, radi potkivanja kolja, odlazili i na druga mjesta gdje su pozadinske vlasti i vojne jedinice imale smještaj konjske komore. Za opremu te radionice radnici su donijeli svoj alat, a sirovine i materijal za rad trebovali su iz magazina Glavne intendature u Foči. Osim te radionice, bilo je još nekoliko privatnih kovačkih radionica u Foči, koje su za selo izrađivale i popravljale poljoprivredni alat na bazi lične pogodbe i privatnog plaćanja. U sličnom su položaju bile brijačke i ostale privatne radnje, koje su radile i za građanstvo i za vojsku. Jedino su bolnice imale po jednog mobilisanog brijača, koji su radili za bolesnike, a hranu su dobivali na kazanu bolničkog osoblja. Izuzetak je bio kod privatnih vodeničara, koji su u svojim mlinovima mljeli žito i kruške za ishranu. Njima je Sreski NOO bio odredio da mogu uzimati ujam od 5 kg na 100 kg samljevenog žita. Od tih 5 kg mlinar je mogao uzimati dnevno 1 kg brašna za sebe, a za svakog člana svoje porodice po 300 grama. NOO-i su vodili posebnu knjigu o mljevenju žita i suvih krušaka u vodenicama¹⁹). Od stoke koja je prikupljana preko NOO-a i klana u Foči odvajane su kože i predavane u radionicu radi pranja i štavljenja, koje je vršeno pored rijeke Čehotine u kvartu Aladža. Kad bi obrada štavljenja i sušenja bila završena, koža je predavana radionicama opančara radi izrade obuće. U Foči su 1942. godine izrađivane dvije vrste opanaka, i to: takozvani »čajnički« i »fočanski« fašnjaci za potrebe NOV-e partizanskih i dobrovoljačkih jedinica. Višak tih opanaka mijenjan je sa seljacima za hranu, najviše za sir i za jaja. Jedna od tih radionica bila je smještena u kvartu Aladža, odmah do radionice gdje je štavljena koža, a druga u krugu kasarne Igmanske bolnice, u takozvanom sjevernom logoru. U ovoj radionici su radili seljaci Matovići, iz sela Graca kod Foče, koji su još prije rata bili poznati kao dobri opančari. Od uštavljene ovčije kože uglavnom je izrađivana oputa za opanke, dok se skinuta vuna prala i davala za pletenje čarapa, džempera i pulovera za vojsku. Obučarska radionica izrađivala je cipele i futrole za oružje, ukoliko je za to imala materijala, te za igmance jednu vrstu čizme, koja je pravljena od neštavljene bravlje i jagnjeće kože, sa vunom okrenutom unutra, da im štiti premrzle i bolesne noge. Ostale obućarske i opančarske radnje radile su na privatnoj bazi, ali i one su radile za potrebe vojske i civilnog stanovništva²⁰). U stočarskoj radionici, koja je imala priličan broj radnika, izrađivani su razni predmeti, kao: skije, krplje, kundaci za puške, burad za rakiju, ležaji za bolesnike u bolnicama, nosila za ranjenike, operacioni stolovi, udlage za ruke i noge, nanule, mrtvački sanduci, a vršene su i razne opravke i izrada po-

trebnih materijala. U ovoj radionici je izrađen jedan naročito interesantan operacioni sto koji je služio za operaciju igmanaca. Taj sto je poslije rata odnesen u Beograd od ljekara Igmanske bolnice, a gdje se sada nalazi nije poznato. Kad je već zima bila izmakla i nastupilo proljeće, osjećajući namjere neprijatelja, Vrhovni štab je počeo da priprema svoje planove za usmjeravanje partizanskih snaga u budućim događajima. Komandi mjesta u Foči i NOO-ma bilo je stavljeno u zadatak da teške ranjenike Igmanske bolnice evakušu na nepristupačna i sklonita mjesta dalje od Foče. Evakuacija je vršena na pivski plato preko Šćepan-Polja. Tamo su prebacivani i neki artikli za ishranu vojske i bolnice, a naročito je prebačeno dosta duvana i rakijske, kojih je u Foči bilo u velikim količinama. U Foči i Goraždu je 1942. godine pravljena jedna vrsta ljute rakijske sa velikim procentom alkohola, koja je u nedostatku narkotičnih medikamenata upotrebljavana za razne potrebe u bolnicama. Partizani su po ulasku u Foču 1942. zatekli u duvanskoj stanici više hiljada kilograma duvana, gdje je bio sakupljan sa cijelog fočanskog sreza, odakle je dalje odašiljan u fabrike na preradu²¹). U to vrijeme je na Šćepan-Polje i Rudine, visoravan između rijeke Pive i Tare, bilo prebačeno više od tri hiljade kilograma duvana u balama za potrebe vojske, od čega je u trećoj ofanzivi najveći dio, pri povlačenju partizanskih snaga sa tog područja, pao u ruke četnika.

Proljetna sjetva na području Foče 1942. godine vođena je pod parolom: Zasijati svaku stopu obradive zemlje. Sjetva je bila pod direktnim rukovodstvom Vrhovnog štaba i Centralnog komiteta KPJ, pa je i završena u najvećem obimu. U martu mjesecu Sreski NOO u Foči održao je nekoliko sjednica, na kojima je, pored ostalih zadataka, dominirala priprema proljetne sjetve. Ta priprema je počela još od prve sjednice užeg odbora od 12. marta na kojoj je zaključeno da se od opštinskih i seoskih NOO-a zatraže podaci o imovnom stanju svih zemljoradničkih porodica, o članovima muške radne snage koji nisu mobilisani u vojne jedinice, o količini obradive zemlje i zaprežnoj stoci, kao i o količini potrebnog sjemena. Od duvanske stanice u Foči zatražena je razmjena duvanskog sjemena za sjemena povrtlarskih kultura. Krompir za sjetvu je nabavljan iz planinskih sela razmjenom za duvan i rakiju, a povrtlarsko sjemenje od rasadničke stanice u Goraždu i poljoprivrednih proizvođača iz okolnih mjesta i cijelog drinskog bazena²²). U stručnom zadatku, cijelom proljetnom sjetvom rukovodio je jedan borac Prve proleterske brigade, Pavle Žaucer, rodnom iz Slovenije²³). U Foči su se 1942. godine nalazile dosta velike količine vještačkog đubriva, šalitre, koja je bogatijim seljacima davana u razmjenu s artiklima za sjetvu, a siromašnima kao pomoć. Takav postupak je bio utvrđen i za nabavku raznih sjemena. Budući da na fočanskom području postoje velike visinske razlike između pojedinih područja, to se i sjetva na taj način sprovodila, što je u nižim krajevima pored Drine najprije počinjala, a zatim se vršila u planinskim selima. Stoga je Sreski NOO angažovao radnu snagu i stočnu zapregu iz planinskih sela za sprovođenje sjetve u nižim krajevima pored Drine, a poslije toga se radilo u planinskim predjelima. U akciji za provođenje sjetve ponekad su

organizovane i seljačke mobe, dok je u sjetvi i obradi zemlje siromašnih porodica, čiji su se članovi nalazili u partizanskim jedinicama, kao i u obradi zemlje siromašnih žena udovica učestvovala i omladina. Tako je početkom maja mjeseca bila završena sjetva i u Foči i u okolini. Iz izvještaja Okružnog komiteta KPJ za Foču i Kalinovik od 8. maja 1942. vidi se da je na teritoriji fočanskog sreza do tog vremena bilo završeno oko 80—90% obradive zemlje²⁴). U listu »Narodni borac« se navodi da je u toku jedne nedjelje zasijano na teritoriji dragočavskih sela 12.250 kg žita i 2.950 kg krompira, dok je siromašnim porodicama podijeljeno 285 kg žita za sjetvu. Za sprovođenje sjetve u Miljevini bilo je organizovano jedanaest moba sa 115 pari zaprežne stoke. Dalje se navodi da su u toj opštini organizovane mobe u 15 sela u kojima je učestvovalo u prosjeku po šest ljudi sa zaprežnom stokom²⁵). U toku marta, aprila i početkom maja 1942, dok se na oslobođenom području Foče sprovođila sjetva, izgrađivala nova privredna struktura i novi društveni odnosi, okupatori i njihovi pomagači su topovima, avionima i ognjem palili i uništavali sve ono što je narod dotle bio stvorio i podigao. Partizanske jedinice i pozadinske službe su se povlačile uz Drinu prema Pivi i Durmitoru, gdje je bila stvorena glavna baza slobodne teritorije. Vrhovni štab je konačno napustio Foču 10. maja 1942. godine u kojoj je neprekidno radio 110 dana.

NAPOMENE:

1. Ostali članovi Gradskog NOO-a koji su tada izabrani bili su: Ratko Tošović (sekretar), Stanko Mašanović (poginuo u V ofanzivi 1943), Nikola Kočović, Vlado Tošović, Novak Popadić, Savo Niković, Smail Tafro i Omer Čengić.
2. O formiranju Gradskog NOO-a 20. januara 1942. u Foči i seoskih NOO-a na fočanskom području podatke sam prikupio od komandanta Durmitorskog partizanskog odreda, druga Obrada Cimcila, i drugih preživjelih odbornika i političkih radnika iz toga vremena.
3. Zbornik T II, K2, dok. 115, str. 237.
4. Zbornik T IV, K3, dok. 53, str. 158.
5. Izveštaj Gradskog NOO-a Foča. Original dokumenta u Muzeju Revolucije Sarajevo.
6. Zbornik T IV, K3, dok. 45, str. 140.
7. Iz dosada provjerenih podataka o izvršenoj smjeni vidi se da se tu nije radilo ni o kakvom nepovjerenju zamijenjenih lica, niti o pritužbi koju je Vrhovnom štabu uputilo nekoliko radnika iz fočanskih radionica, nego o zadacima u vrlo ozbiljnoj i delikatoj situaciji, kojoj ovi ljudi po svojoj kvalifikaciji nisu bili u stanju da odgovore, pa su zbog toga izvršene samo personalne promjene i funkcije.
8. Original dosad neobjavljenog dokumenta nalazi se u Muzeju jugoistočne Bosne u Foči, registrovan pod brojem 977.
9. Original dosad neobjavljenog dokumenta nalazi se u Muzeju u Foči pod registarskim brojem 976.
10. Zbornik T IV, K3, dok. 100, str. 306.
11. Podaci su uzeti iz bilježnice Bore Tošovića, tadašnjeg sekretara Sreskog NOO-a, koja se čuva u Muzeju u Foči.
12. Blagoje Kablar, Ustanak u Gornjem Podrinju 1941. i oslobođenje Foče i Goražda 1942, str. 271. Vesnik Vojnog muzeja JNA br. 8—9, Beograd 1963.

13. Bilježnica Bore Tošovića, koja se nalazila u Muzeju u Foči.
14. Budući da je mljevenje krušaka bilo vrlo teško, jer su se lijepile za mlin-sko kamenje, dodavana im je po jedna količina orahove ljuske da se olakša mljevenje.
15. Izvještaj Gradskog NOO-a Foča od 14. februara.
16. Iz blježnice Bore Tošovića, sekretara Sreskog odbora NOO-a u Foči.
17. Za šefa krojačke radione bio je postavljen jedan stari borac iz Prve proleterske brigade, koga se radnici sjećaju kao čika-Raše. Strijeljan je 1942. u Foči zbog prisvajanja nekih stvari iz krojačke radionice.
18. Original ove bombe nalazi se u zbirci Muzeja u Foči.
19. Iz bilježnice Bore Tošovića, sekretara SNOO-a.
20. Ovi podaci su dobijeni od pukovnika Branka Starovića, borca Fočanske omladinske čete, koji se tada, u zimu i proljeće 1942, nalazio u Foči, kao i nekih radnika koji su radili u tim radionicama.
21. U Foči je postojala duvanska stanica za prikupljanje i otkup duvana još od prije rata, ali se tu duvan nikada nije prerađivao, pa ni danas.
22. Podaci uzeti iz radne bilježnice Bore Tošovića, sekretara Sreskog NOO-a.
23. Pavle Žaucer je inženjer agronomije, rodom iz Maribora; bio je borac Slovenske čete Prve proleterske brigade. Zbog svog rada u Foči 1942. jednom prilikom mu je Moša Pijade rekao poslije rata: »Ti si prvi naš ministar poljoprivrede«.
24. Arhv radničkog pokreta Jugoslavije br. 776/VII, 1—25 (42).
25. Slobodan Milošević, Istorija radničkog pokreta (zbornik radova IRP) Beograd 1965, knjiga 2, str. 400.

VERSORGUNG UND TAUSCHHANDEL IN FOČA IM WINTER UND FRÜHLING 1942

Das Nachschubwesen, das während des Winters und im Frühling 1942 in Foča tätig war (Ortskommandantur, Hauptintendantur des Obersten Stabs, Volksbefreiungsausschüsse und Militärwerkstätte), hatte auch die schwersten Aufgaben mit Erfolg vollzogen. Es beschäftigte sich besonders mit der Verpflegungsversorgung der Bevölkerung und der Streitkräften und sorgte für das Ansammeln der zwanglosen Spenden sowie für den Umtausch und Erzeugung der für das Militär unentbehrlichen Güter. Diese Tätigkeit wurde besonders auf Grund der bekannten »Vorschriften von Foča« vom Februar 1942 ins Leben gerufen, reguliert und praktisch angewendet.